

Luisterplek 59
Vierhouten
Het Verscholen Dorp

Liberation
ROUTE

**Een lessenserie voor leerlingen van de bovenbouw van de basisschool
en de onderbouw van het voortgezet onderwijs.**

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Lessenserie	4
Luisterverhalen	6
Les 1	7
Les 2	9
Les 3	11
Les 4	15
Bijlagen	
1: Achtergrondinformatie WOII	17
2: Dilemmatest	21
3: Literatuur WOII	24
4: Opdrachtkaarten	25
5: Antwoorden bij opdrachtkaarten	38
Bronnen	42
Colofon	43

Inleiding

Deze lessenserie is ontwikkeld in het kader van de Liberation Route.

De Liberation Route volgt het pad dat de geallieerden bewandelden tijdens de bevrijding van Europa. De route begint bij Normandië en loopt via Nijmegen, Arnhem en het zuiden van de Veluwe richting Berlijn. De regio Arnhem, Nijmegen, Zuid-Veluwe speelde aan het einde van de Tweede Wereldoorlog een hoofdrol op het wereldtoneel. De geallieerden startten in september 1944 Operatie Market Garden. Ondanks dat het één van de grootste luchtlandingsoperaties was uit de geschiedenis, is de operatie slechts deels geslaagd. Nijmegen werd bevrijd, maar Arnhem kon door de geallieerden niet worden behouden. Ook de Veluwe wachtte een barre winter. In februari 1945 startte vanuit dit gebied de finale van de bevrijding, Operation Veritable. Deze operatie was de start van het grote Rijnlandoffensief, een veldslag die past in het rijtje van Stalingrad, Normandië en Berlijn. Militairen en burgers waren de deelnemers in de onberekenbare oorlogsroulette die draaide om overleven of sterven, om vreugde en verdriet. Uiteindelijk werd de vrijheid herwonnen.

Veel plekken in Gelderland hebben direct te maken met historische gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Op verschillende plekken zijn in Gelderland langs de Liberation Route gemarkeerde

veldkeien, zogeheten luisterplekken neergezet. In de directe omgeving van deze keien zijn dingen gebeurd die de geschiedenis van de omgeving kleuren. Bij de veldkei is door middel van een hoorspel te horen wat één of meerdere personen bij die plek hebben meegemaakt.

Om ook scholieren te laten beleven wat er in hun directe omgeving zich heeft afgespeeld is deze lessenserie bij een aantal luisterverhalen ontwikkeld. De lessenserie bestaat uit vier lessen. De eerste les is een algemene les over de Tweede Wereldoorlog. De tweede les bestaat uit een bezoek aan een museum in de buurt, namelijk aan het Airborne Museum 'Hartenstein' in Oosterbeek; het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944 – 1945 in Groesbeek; of Markt 12 in Aalten. De derde les zoomt in op één van de luisterplekken en handelt over datgene wat er in de directe omgeving van de leerling gebeurde tijdens de Tweede Wereldoorlog. De vierde les is facultatief: tijdens deze les maken de leerlingen n.a.v. de informatie uit de afgelopen lessen een monument.

Rode draad door de vier lessen in het thema 'Keuzes maken'. In de oorlog hadden de burgers te maken met een onbetrouwbare overheid. Hierdoor werden de mensen aan hun eigen lot overgelaten. Vanuit dat perspectief onderzoeken de leerlingen wat zij zouden doen als ze voor verschillende keuzes komen te staan.

Lessenserie

Doelgroep:

De doelgroep van dit project zijn jongeren tussen 10 en 14 jaar. Het project is geschreven voor leerlingen van groep 7 en 8 van het basisonderwijs en voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs.

Doel:

De doelstellingen van het project zijn:

- De leerlingen kennen de hoofdlijnen van Operatie Market Garden.
- De leerlingen maken kennis met lokale verhalen over de bevrijding.
- De leerlingen ervaren hoe lastig het is om in oorlogstijd keuzes te maken.

De geschiedenismethodes richten zich op het landelijke verhaal over de Tweede Wereldoorlog. Het project rond de Liberation Route vertelt zowel het regionale als het lokale oorlogs- of bevrijdingsverhaal.

Opzet van de lessenserie:

Het project bestaat uit vier lessen en start met het terugrijpen naar het landelijke verhaal uit de geschiedenismethode. Tijdens de eerste les wordt de kennis

van de leerlingen over de Tweede Wereldoorlog aan de hand van de methode opgefrist. Na deze landelijke introductie zoomen de leerlingen in de volgende lessen steeds verder in op de oorlogsverhalen uit hun eigen omgeving.

De tweede les bestaat uit een bezoek aan een museum. In het Airborne Museum 'Hartenstein', het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944 - 1945, of Markt 12 maken de leerlingen kennis met de regionale geschiedenis in de Tweede Wereldoorlog.

Na dit bezoek volgt de derde les waarin het lokale oorlogsverhaal centraal staat. Op de luisterlocaties van de Liberation Route zijn de plaatselijke verhalen te beluisteren. Na afloop van deze les weten de leerlingen hoe de lokale geschiedenis zich verhoudt ten opzichte van de regionale en landelijke geschiedenis.

In de vierde les verwerken de leerlingen de informatie uit de voorafgaande lessen in een ontwerp voor een oorlogsmonument waarin elementen uit het landelijke, regionale en/of lokale verhaal verbeeld worden. De leerlingen kunnen zich op de website

www.liberationroute.nl en/of met een bezoek aan een plaatselijk oorlogsmonument laten inspireren door het bekijken van bestaande monumenten.

Opbouw in schema:

Les	Focus	Onderwerp	Lesmateriaal
1: introductie	Landelijk	Tweede Wereldoorlog	Lesmethode geschiedenis / www.liberationroute.nl
2: museumbezoek	Regionaal	De bevrijding	Educatie museum
3: verdieping	Lokaal	Verhaal bij luisterplek	www.liberationroute.nl
4: verwerking	Kunstzinnig	Monumenten	www.liberationroute.nl

Kerdoelen

De lessen sluiten aan bij de volgende kerndoelen:

Mondelinge taalvaardigheid:

- 1 De leerlingen leren informatie te verwerven uit gesproken taal. Ze leren tevens die informatie, mondeling of schriftelijk, gestructureerd weer te geven.
- 2 De leerlingen leren zich naar vorm en inhoud uit te drukken bij het geven en vragen van informatie, het uitbrengen van verslag, het geven van uitleg, het instrueren en bij het discussiëren.
- 4 De leerlingen leren informatie te achterhalen in informatieve en instructieve teksten, waaronder schema's, tabellen en digitale bronnen.
- 6 De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het lezen van school- en studieteksten en andere instructieve teksten, en bij systematisch geordende bronnen, waaronder digitale bronnen.
- 7 De leerlingen leren informatie en meningen te vergelijken en te beoordelen in verschillende teksten.
- 8 De leerlingen leren informatie en meningen te ordenen bij het schrijven van een brief, een verslag, een formulier of een werkstuk. Zij besteden daarbij aandacht aan zinsbouw, correcte spelling, een leesbaar handschrift, bladspiegel, eventueel beeldende elementen en kleur.
- 9 De leerlingen krijgen plezier in het lezen en schrijven van voor hen bestemde verhalen, gedichten en informatieve teksten.

Oriëntatie op jezelf en de wereld:

- 51 De leerlingen leren gebruik te maken van eenvoudige historische bronnen en ze leren aanduidingen van tijd en tijdsindeling te hanteren.
- 52 De leerlingen leren over kenmerkende aspecten van het volgende tijdvak: wereldoorlogen en Holocaust.

- 53 De leerlingen leren over de belangrijke historische personen en gebeurtenissen uit de Nederlandse geschiedenis en kunnen die voorbeeldmatig verbinden met de wereldgeschiedenis.

Kunstzinnige oriëntatie:

- 54 De leerlingen leren beelden, taal, muziek, spel en beweging te gebruiken, om er gevoelens en ervaringen mee uit te drukken en om er mee te communiceren.
- 55 De leerlingen leren op eigen werk en dat van anderen te reflecteren.
- 56 De leerlingen verwerven enige kennis over en krijgen waardering voor aspecten van cultureel erfgoed.

Kosten

De lessenserie is gratis te downloaden van

www.liberationroute.nl

Voor het bezoek aan het museum is wel entreegeld verschuldigd.

Spreiding lessen:

De activiteiten zijn door de leerkracht zelf in te delen. Alleen voor het museumbezoek dient een afspraak gemaakt te worden.

Dat kan met:

 Airborne Museum 'Hartenstein' te Oosterbeek,
E-mail: boekingen@airbornemuseum.nl
Telefoon: 026-3337710

 Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944 - 1945 te Groesbeek:
E-mail: info@bevrijdingsmuseum.nl
Telefoon: 024-3974404

 Markt 12 te Aalten:
Telefoon: 0543-471797

Luisterverhalen

Bij deze lessenserie zijn diverse luisterverhalen geselecteerd. De verhalen van die plekken zijn te beluisteren via de website www.liberationroute.nl.

De verhalen kunt u vinden door bij 'Ontdek de geschiedenis' te klikken op 'luisterverhalen'.

Om te zien welke lespakketen er zijn ontwikkeld gaat u naar www.liberationroute.nl/educatie.

Algemene les over de Tweede Wereldoorlog

De geschiedenismethode behandelt de Tweede Wereldoorlog. Een aanvulling hierop is deze les waarin de vraag centraal staat: **Wat zou jij doen?**

Duur:

Activiteit 1: 15 minuten

Activiteit 2: 40 minuten

Vorbereiden:

- U behandelt de Tweede Wereldoorlog via de geschiedenismethode.
- U leest de achtergrondinformatie over de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Zie bijlage 1.

Benodigheden:

- Papier en pen.
- Kopieën van de dilemmatest (bijlage 2)

Activiteit 1.

U heeft het landelijke verhaal over de oorlog in Nederland aan de hand van de geschiedenismethode behandeld. Maak eventueel gebruik van deel 1 van bijlage 1 naast uw geschiedenismethode. Nu komt u hierop terug. Bespreek met de leerlingen wat ze al weten over de Tweede Wereldoorlog. Hiervoor maakt u samen met de leerlingen een woordweb en stuurt het gesprek zo dat de volgende onderwerpen aan bod komen: Hoe kon de oorlog ontstaan; van wanneer tot wanneer was de oorlog; fascisme van Hitler; Jodenvervolging; het verzet; de NSB; Slag om Arnhem (Operatie Market Garden).

Activiteit 2.

In deze activiteit onderzoekt u met de leerlingen de rol van de overheid bij de veiligheid van burgers en wat je doet als je niet meer bij die overheid terecht kunt. Lees van te voren deel 2 van bijlage 1.

Inleiding:

U legt de leerlingen de volgende vraag voor.

- 1** Je bent op weg naar huis en al laat. Je had je moeder beloofd op tijd thuis te zijn voor het eten. Je ziet een jongetje rennen en struikelen op de grond. Hij blijft liggen en huilt.

Wat doe je?

- a** Je stopt en probeert het jongetje te helpen. Dan maar te laat en misschien een boze moeder.
- b** Je denkt: 'ik mag niet te laat komen' en je fietst door.
- c** Je rent naar het dichtstbijzijnde huis, en hoopt dat iemand thuis is om te helpen.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

U vraagt: wie kiest er voor antwoord a? En vraagt een leerling waarom die hiervoor kiest. Dit doet u bij ieder mogelijk antwoord. Bij de kinderen die kiezen voor antwoord c benadrukt u dat deze kinderen ervoor kiezen om hulp te zoeken.

U legt de kinderen een volgende vraag voor:

- 2** Je loopt op straat. Je ziet hoe een jongen een vrouw omver duwt en haar handtas afpakt. De vrouw gilt: 'Houd de dief! De jongen rent met de handtas jouw kant op.'

Wat doe je?

- a** Je gaat in de weg staan van de dief.
- b** Je belt het alarmnummer 112.
- c** Je loopt gauw de andere kant op.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

Wederom vraagt u wie voor welk antwoord kiest en waarom. Bij antwoord b benadrukt u dat deze kinderen hulp zoeken bij mensen die in dienst zijn van onze overheid: namelijk de politie.

U bespreekt met de leerlingen dat we in geval van nood hulp krijgen van onze overheid. We gaan er vanuit dat die ons wel zal helpen. U vraagt de leerlingen op welke manier de overheid voor het welzijn van de mensen zorgt.

Dan bespreekt u met de leerlingen hoe dat voor de Nederlanders was in oorlogstijd. In oorlogstijd namen de Duitsers de macht over in ons land. De Duitse bezettingsmacht bepaalde de regels zonder overleg met de burgers. De Nederlanders moesten zich steeds meer aanpassen aan dat wat de bezetter wilde. Ook al ging dat ten koste van hun eigen of andermans veiligheid. Ineens waren gezagdragers niet meer de mensen die je hielpen, maar waren het mensen voor wie je bang was. Hoe moet je daarmee omgaan? De mensen reageerden daar verschillend op.

De meeste mensen in de oorlog kozen niet voor actief verzet tegen de Duitsers en hun anti-joodse maatregelen. Bespreek met de leerlingen waarom mensen dat niet deden. Er zijn meerdere redenen te bedenken. Ze waren bang en dachten dat het toch niet zou uitmaken of ze wel of niet wat deden. De eerste maatregelen die de Duitsers namen waren nog niet zo erg voor de joden. En sommige maatregelen vonden ze wel goed voor Nederland. Of ze probeerden het leven van voor de oorlog zo goed en zo kwaad als het ging voort te zetten.

Toch waren er ook mensen die op hun eigen manier in verzet gingen. Mensen pleegden grote daden van verzet maar ook kleine. Er waren mensen die niet reageerden op de oproep van Duitsers om zich te melden. Er waren mensen die stiekem kranten drukten; of mensen die onderdak boden aan joden, mensen uit het verzet of aan

jonge mannen die niet voor de Duitsers wilden werken. Er waren verzetsgroepen actief. Een voorbeeld van verzet is de Februaristaking in 1941 toen duizenden mensen het werk neerlegden als protest tegen de Jodenvervolging. Deze staking werd door de Duitsers met geweld neergeslagen. Alle verzetsdaden deden mensen met gevaar voor eigen leven. Waarom zouden deze mensen dat gedaan hebben?

Maar niet iedereen was tegen de bezetter. Er waren ook mensen die ervoor kozen de bezetter te helpen. Waarom steunden deze mensen de bezetter? Ook hier zijn veel verschillende redenen voor te bedenken. De mensen geloofden bijvoorbeeld dat Hitler ervoor zou kunnen zorgen dat er minder armoede en meer werk zou zijn. En dat het voor hen beter zou worden.

Zo maakte iedereen in de oorlog een andere keuze.

Kern:

De leerlingen maken nu de dilemmatest uit bijlage 2. Door het maken van de dilemmatest gaan de leerlingen nadenken over wat zij zelf in bepaalde situaties zouden doen.

Afsluiting:

U bespreekt met de leerlingen de resultaten van de dilemmatest.

Waarom kiest de één voor het ene antwoord en de ander voor wat anders?

Bezoek museum

Deze les is facultatief. Om een zo compleet mogelijk beeld te geven van de Tweede Wereldoorlog bezoekt u met de leerlingen een museum in de buurt. Hier bekijken de leerlingen vanuit een regionale invalshoek de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het museumbezoek zoomt in op de regionale gebeurtenissen en plaatst de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog in hun eigen omgeving in een context en is daarmee een voorbereiding op les 3 waarin de leerlingen het verhaal uit hun eigen gemeente leren kennen.

Afhankelijk van het onderwerp en de locatie van de luisterplek, kiest de leerkracht een museum in de buurt. De oorlogsmusea zijn in Oosterbeek: Airborne Museum 'Hartenstein'; in Groesbeek: het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945; of in Aalten: Markt 12. In ieder museum is educatief materiaal van het museum aanwezig.

Het museumbezoek duurt - zonder de heen en terugreis - anderhalf uur.

Vorbereiding:

- Museum naar keuze inlichten over uw komst
- Vervoer regelen (bus of ouders die willen rijden)

Wat kunt u verwachten van het bezoek aan het museum?

Het Airborne Museum 'Hartenstein' in Oosterbeek: Koffers vol verhalen

Het Airborne Museum 'Hartenstein' is gehuisvest in het voormalig hoofdkwartier van de Britten tijdens de Slag om Arnhem (Operatie Market Garden). De tentoonstelling belicht de gebeurtenissen van september 1944. In de presentatie komen verhalen tot leven van zowel de Britse, Poolse en Duitse militairen, als die van de burgers. Om leerlingen mee te laten beleven wat de mensen in die tijd meemaakten is het Koffertjesproject ontwikkeld. Voor dit project maakt u alleen gebruik van de les in het museum. Als voorbereiding behandelt u les 1 in deze lesbrieven. En als vervolg op het museumbezoek geeft u les 3 aan uw leerlingen. Vóór het museumbezoek ontvangt de docent een uitgebreide handleiding voor in de klas. Daarin vindt u lessuggesties voor zowel voor als na uw bezoek aan het museum en beknopte informatie over de Slag om Arnhem. In het museum verzorgt een museummedewerker een interactieve inleiding over de Slag om Arnhem. Vervolgens gaan de leerlingen op onderzoek uit. De leerlingen krijgen per twee een koffertje mee. In elk koffertje zit een verhaal van een kind of een militair uit 1944, zoekopdrachten en aanwijzingen. De docent krijgt informatie mee om het bezoek in de klas nog eens na te bespreken.

 Voor een afspraak neemt u contact op met:

Hans Sommer, accountmanager/educatie

E-mail: boekingen@airbornemuseum.nl

Telefoon: 026-3337710

Adres: Utrechtseweg 232, 6862 AZ Oosterbeek

Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945:

In het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945 ligt midden in het luchtlandingsgebied van september 1944 (Operatie Market Garden). Een schitterend landschap met heuvels en bossen. In de vaste tentoonstelling worden thema's over WOII en de bevrijding helder en informatief belicht aan de hand van foto's, objecten, tekst, diorama's en verschillende belevingsmomenten. Zo zijn er bijvoorbeeld typische jaren '40 geuren, filmbeelden, geluidsfragmenten, een nagebouwde schuilkelder tijdens een bombardement en de gereconstrueerde cel van Titus Brandsma. Een tolerantietest en dilemmaspel nodigen uit tot zelfonderzoek. De leerling die het Bevrijdingsmuseum bezoekt, stapt in de tijd van toen. Hij/zij hoort, ziet, voelt en ruikt de geschiedenis. Het museum is een inspirerende leeromgeving. De inhoud is zijn toegesneden op de geldende kerndoelen en eindtermen. De basis van elk programma is de vaste presentatie. Er is ruimte voor kennisoverdracht, actieve kennisverwerving en er zijn inlevingsmomenten. Een gids of museumcoach begeleidt de schoolbezoeken. Deze verzorgt de ontvangst, geeft een korte inleiding en toont een mooi introductiefilmje naar keuze. Vervolgens gaan de leerlingen met de museumopdrachten aan de slag; ze kunnen daarbij terugvallen op de steun van de coach. In de Erekoepel kunnen de leerlingen ter afsluiting een wens, slogan of mening bedenken en deze in de vrijheidsboom hangen.

 Voor een afspraak neemt u contact op via:

Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945

Telefoonnummer: 024-3974404

E-mail: info@bevrijdingsmuseum.nl

Adres: Wylerbaan 4, 6561 KR Groesbeek

Markt 12:

In de Tweede Wereldoorlog was Markt 12 een woonhuis van een gewone Aaltense familie. Een kamer in dit huis was in beslag genomen door een Duitse Ortskommandant, terwijl er elders in huis onderduikers verbleven. De tentoonstelling in Markt 12 laat zien dat iedere situatie mensen vraagt om keuzes te maken, ongeacht uit welk land je komt of welk geloof je hebt: of je nu Nederlander of Duitser bent; of je nu Christen of Jood bent. In oorlogstijd worden sommige bevolkingsgroepen van hun keuzevrijheid beroofd en lijken voor anderen de keuzes soms heel zwart-wit, maar niets is minder waar. In Markt 12 duik je in de verhalen van verschillende mensen die verschillende keuzes hebben gemaakt: Duitsers en Nederlanders. Leerlingen onderzoeken in groepjes de verschillende keuzes van mensen, die in het museum voorkomen. Elk groepje zoekt uit wat één persoon deed (welke keuze hij/zij maakte), wat de omstandigheden waren die leidden tot deze keuze en wat de gevolgen waren voor henzelf en anderen. (www.markt12.nl)

Voor een afspraak neemt u contact op via:

Telefoonnummer: 0543-47 17 97

Adres: Markt 14, 7121 CS Aalten

‘Het Verscholen Dorp’

In deze les staat het lokale verhaal van de Tweede Wereldoorlog centraal. Het verhaal gaat over Het Verscholen Dorp in Vierhouten. Tijdens de oorlog vonden onderduikers hier, dankzij de hulp van veel mensen, een veilig onderkomen. Deze les bestaat uit drie activiteiten. Tijdens de eerste activiteit ervaren de leerlingen dat er achter plekken in hun omgeving verschillende verhalen schuil gaan. Tijdens de tweede en derde activiteit brengen de leerlingen een bezoek aan de plek van Het Verscholen Dorp. Daar luisteren de leerlingen het luisterverhaal en voeren verschillende opdrachten uit. De optionele vierde opdracht die wordt aangeboden, bestaat uit een bezoek aan het museum over Het Verscholen Dorp in Vierhouten. Daar kunnen leerlingen verhalen lezen, foto's en voorwerpen uit het kamp bekijken.

Doel

- De leerlingen realiseren zich dat er achter plekken in hun omgeving verschillende verhalen schuil gaan.
- Leerlingen luisteren een verhaal over de oorlog en beseffen dat het grote verhaal van de Tweede Wereldoorlog, verbonden is met kleine en persoonlijke verhalen uit de omgeving van Vierhouten.
- De leerlingen leren aan de hand van persoonlijke verhalen wat onderduiken betekende in Het Verscholen Dorp.
- Leerlingen komen erachter hoe het kampleven eruitzag, welke regels er golden en hoe de organisatie in elkaar stak.
- Leerlingen leren de gevaren kennen waar onderduikers en hun helpers mee te maken kregen.

Werkwijze

- Activiteit 1 - Het verhaal van ons klaslokaal, *klassikaal*
- Activiteit 2 - Het luisterverhaal, *klassikaal of in tweetallen*
- Activiteit 3 - Bezoek aan Het Verscholen Dorp, *klassikaal en in tweetallen*
- Activiteit 4 - Opdrachtkaart 13: monument, *klassikaal en in tweetallen*
- Activiteit 5 - Bezoek aan het museum, *klassikaal (optioneel)*

Duur

- Activiteit 1 – 15 minuten
- Activiteit 2 – 10 minuten
- Activiteit 3 – 50 minuten (excl. reistijd)
- Activiteit 4 – 10 minuten (excl. reistijd)
- Activiteit 5 – 30 minuten (excl. reistijd)

Benodigdheden

- Luisterfragment 59 Het Verscholen Dorp
- Deze lesbrief

Activiteit 1: Het verhaal van ons klaslokaal

Vorbereiding

- Bedenk een verhaal over een recente gebeurtenis in het klaslokaal.
- Neem een foto mee van een plek die belangrijk voor u is. Bijvoorbeeld een plek in uw huis, tuin, een vakantiebestemming of een plek van vroeger. Wat is het verhaal achter deze plek: wat maakt deze plek bijzonder, welke herinneringen heeft u aan de plek?

Benodigdheden

- Foto van een belangrijke plek

Werkwijze

- Klassikaal

Inleiding

Het verhaal van ons klaslokaal

Vertel een verhaal over een recente gebeurtenis in het klaslokaal. Weten jullie nog dat ... of Niet zo lang geleden gebeurde in dit klaslokaal ... Als u het verhaal verteld heeft, vraagt u de leerlingen:

Wie van jullie kan een ander verhaal vertellen over iets dat in dit klaslokaal is gebeurd?

Laat enkele leerlingen een verhaal over het klaslokaal vertellen. Tijdens dit gesprek over gebeurtenissen in het klaslokaal mogen leerlingen elkaar aanvullen. Iedereen onthoudt immers andere aspecten van een gebeurtenis. Hoeveel verhalen zijn er nu over ons klaslokaal verteld? Zijn dat alle verhalen die je over dit klaslokaal kunt vertellen?

Hoeveel verhalen zullen er in totaal over dit klaslokaal te vertellen zijn? Denk aan: vorig jaar zaten er andere kinderen in dit lokaal. Zij hebben andere verhalen te

vertellen. Twee, drie, vier, tien, twintig jaar geleden zaten andere kinderen in dit klaslokaal. Iedere dag opnieuw gebeurt er iets anders in het klaslokaal. Kom samen met de leerlingen tot de conclusie dat er ontelbaar veel verhalen te vertellen zijn over dit klaslokaal.

Over ons klaslokaal zijn veel verhalen te vertellen. Op dezelfde manier zijn veel verhalen te vertellen over alle andere lokalen van de school, over de hal, over het schoolplein, ... Over alle plekken in hun omgeving zijn ontelbaar veel verhalen te vertellen. Wat moeten we met al die verhalen? Zijn alle verhalen even belangrijk? Wat is de meerwaarde van verhalen?

Leg dit uit aan de hand van een voorbeeld:

Laat de foto van een voor u belangrijke plek aan de leerlingen zien. Wat zie je op de foto? De leerlingen beschrijven wat ze op de foto zien. Noteer de beschrijvingen van de leerlingen op het bord. Vertel het verhaal achter de plek op de foto: wat maakt deze plek bijzonder, welke herinneringen heeft u aan de plek? Vraag de leerlingen te beschrijven waaraan ze denken als ze de plek op de foto zien. Voeg de beschrijvingen toe aan de lijst op het bord. De oorspronkelijke lijst met beschrijvingen wordt langer: het verhaal heeft meer betekenis aan de plek gegeven. Is de plek op de foto veranderd voor de leerlingen?

Als je het verhaal achter een plek kent, krijgt de plek een andere betekenis. Je herinnering aan een plek maakt dat een plek belangrijk wordt.

Activiteit 2: Het luisterverhaal

Voorbereiden

- Download luisterverhaal via

<http://www.liberationroute.nl>

Klik op 'Ontdek de geschiedenis' en vervolgens op 'luisterplekken'.

Via deze webpagina kunt u het verhaal opzoeken, beluisteren en in mp3-formaat downloaden. Het bestand is te vinden bij 'media'.

Benodigheden

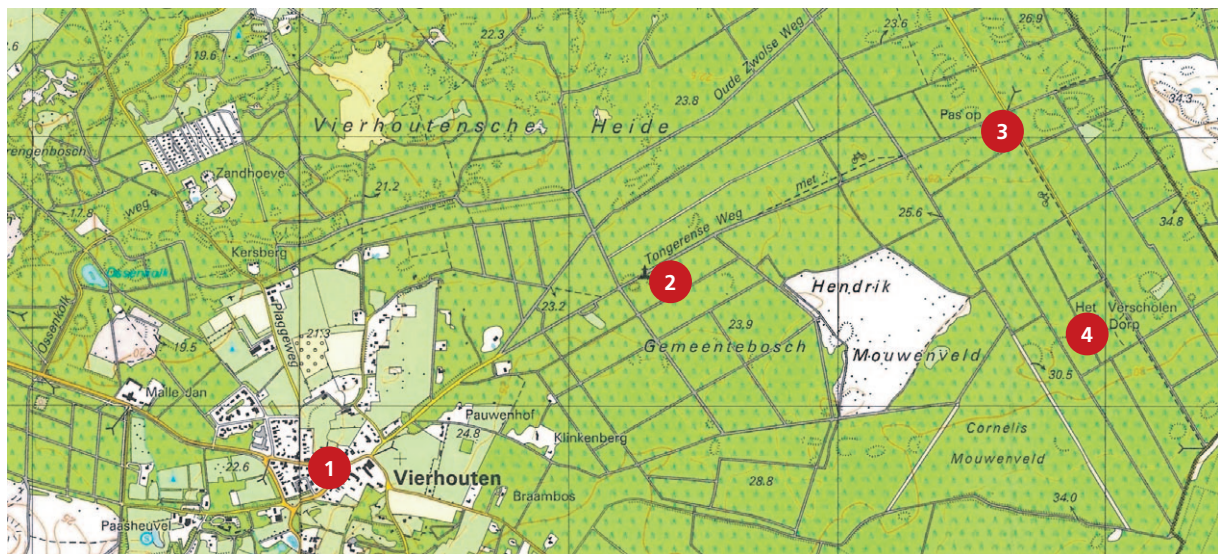
- Luisterverhaal
- afspeelapparatuur: digibord, computer, cd-speler of mp3-spelers.

Werkwijze

- Beluister het fragment voorafgaand aan het bezoek in de klas, klassikaal via het digibord of andere afspeelapparatuur.
- Beluister het fragment op locatie, de luistersteen bij Het Verscholen Dorp, klassikaal of in tweetallen.

Voor klassikaal op locatie luisteren: download het fragment, brand het op een cd en speel af met cd-speler.

In tweetallen: verdeel de klas in tweetallen en vraag de leerlingen een mp3-speler mee te nemen naar school. Het fragment kan op de mp3-speler gezet worden zodat leerlingen het op locatie in tweetallen kunnen luisteren. Het is aan te bevelen het fragment op locatie te beluisteren. Het verhaal wordt versterkt door de plek. De leerlingen krijgen een beeld van de plek waar het verhaal zich heeft afgespeeld. Als de leerlingen beseffen dat ze op de plaats staan waar de personen uit het fragment ook stonden, bekijft het verhaal beter en krijgt het een diepere laag van betekenis. Het verhaal is eveneens te beluisteren via de app: www.liberationroute.nl/app.

1 Het museum in Vierhouten

2 Het gedenkteken aan de Tongerenseweg

3 Het Pas op- huis

4 Het Verscholen Dorp

Activiteit 3: Bezoek aan Het Verscholen Dorp

Vorbereiden

- In bijlage 4 vindt u dertien opdrachtkaarten. Kopieer deze twee keer zodat u voldoende kaarten heeft voor de tweetallen.
- Verdeel de klas in tweetallen indien u bij activiteit 2 dat niet heeft gedaan.

Benodigheden

- 2x 12 opdrachtkaarten uit bijlage 4
- antwoorden op de vragen uit bijlage 5
- pennen/potloden
- kladblok of leeg schrift voor de leerlingen

Werkwijze

Ga op de plek van de foto staan. Spreek met de leerlingen af dat dit de centrale plek is. De leerlingen zijn verdeeld in tweetallen. Ieder tweetal krijgt van u een opdrachtkaart. Op de opdrachtkaart staat aangegeven waar de leerlingen naar toe moeten. Over het pad lopen ze naar een van de drie nagebouwde hutten of naar de

gedenkteen. Op de plek aangekomen lezen en beantwoorden ze de vragen. De antwoorden schrijven ze op in een schrift of kladblok.

Als de opdracht is gedaan, komt het tweetal terug naar u. U geeft de leerlingen een nieuwe kaart. Het is de bedoeling dat de leerlingen zo veel mogelijk over de plek te weten komen. De leerlingen moeten zien te achterhalen hoe het was om in Het Verscholen Dorp te wonen. Dat is hun hoofddoel. Iedere opdrachtkaart gaat over één thema. Daarom moeten de leerlingen zoveel mogelijk opdrachten proberen uit te voeren om een beeld te krijgen van het kampeven. De tweetallen kunnen echter niet alle opdrachten uitvoeren. Ter afronding (op locatie of op school) brengen de leerlingen verslag uit van de

antwoorden. Ieder tweetal is verantwoordelijk geweest voor een stukje van de grote hoeveelheid verhalen over het Verscholen Dorp. De mensen die in het kamp leefden of werkten waren ook verantwoordelijk voor verschillende onderdelen, samen moesten ze het hele kamp bij elkaar houden en het een veilige plek laten zijn. Bespreek ter afronding één voor één de kaarten. Laat ieder tweetal een of meerdere thema's bespreken.

Activiteit 4: Opdrachtkaart 13: monument

Vorbereiden

- In de bijlage vindt u opdrachtkaart 13. Kopieer deze voor alle tweetallen.

Werkwijze

Op de terugweg passeert u aan de linkerkant het gedenkteken. Deel hier aan de leerlingen de laatste opdrachtkaart uit. Deze gaat over de ontdekking van het kamp en de dood die acht mensen hier vonden.

Activiteit 5: Bezoek aan het museum over Het Verscholen Dorp

In Vierhouten ligt bij het VVV kantoor (zie plattegrond) het museum over Het Verscholen Dorp. Hier kunnen de leerlingen foto's bekijken van het kamp en van mensen die er geleefd of gewerkt hebben. Er staan diverse voorwerpen die de leerlingen zullen herkennen van de opdrachtkaarten, zoals de trapboor van de tandarts, houten speelgoed en persoonlijke spullen. Het is een waardevolle, inhoudelijke aanvulling op het bezoek aan Het Verscholen Dorp. Het museum heeft beperkte openingstijden, het is gelijktijdig geopend met het VVV-kantoor van Vierhouten.

VVV Vierhouten: Nuns peterweg 1 B, 8076 PC Vierhouten
 e-mail info@vvvvierhouten.nl, Telefoon 0577-411400

Geopend: Van 2 mei t/m 29 okt: dagelijks op maandag, dinsdag, woensdag, donderdag, vrijdag, zaterdag van 09:30 uur tot 13:00 uur. Juli en aug: dagelijks m.u.v. zondag van 9.30 uur tot 16.00 uur. Of kijk op: www.verscholendorp.eu

Maak een monument

De leerlingen maken een monument om personen uit het verhaal van de luisterplek te herdenken.

mo-nu-ment het; o -en 1 iets dat opzettelijk bestemd is om de herinnering aan iem of iets te bewaren; gedenkteken 2 gebouw, terrein enz., van algemeen belang vanwege schoonheid, wetenschappelijke waarde enz.

Werkwijze

klassikaal en individueel

Duur

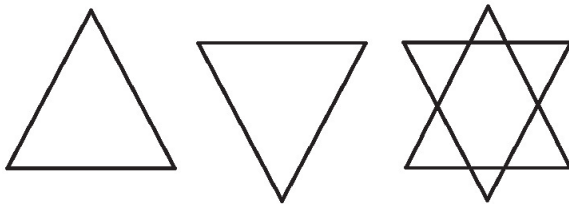
Inleiding - 15 minuten

Kern - 50 minuten

Afsluiting - 15 minuten

Vorbereidingen

- Verzamel stenen of keien. Deze kunt u kopen in tuincentra of u vraagt uw leerlingen grote stenen uit hun eigen tuin mee te nemen. De stenen worden in de vorm van een Davidsster gelegd.
- Maak van te voren een vorm waar de stenen opgelegd kunnen worden. Dat doet u door twee gelijkzijdige driehoeken te snijden en deze op elkaar te leggen. De grootte van de ster en de stenen kunt u zelf bepalen.

- Zoek in de directe omgeving van de school, een plek waar het monument geplaatst kan worden. Idealiter in de tuin van de school.

Benodigdheden

- Stenen
- Verschillende kleuren verf
- Kwasten van verschillende diktes

Inleiding

Een monument is een standbeeld, gedenksteen of kunstwerk dat is gemaakt om te herinneren aan een persoon of aan een belangrijke gebeurtenis. Ook vanwege de Tweede Wereldoorlog zijn veel monumenten gemaakt. Bijvoorbeeld het Nationaal Monument op de Dam in Amsterdam waar op 4 mei ieder jaar de oorlogsdoden herdacht worden. Op de website www.liberation.nl staan een aantal oorlogsmonumenten in de omgeving vermeld. U bespreekt met de leerlingen of zij in hun directe omgeving een monument weten (bijvoorbeeld: gedenksteen, standbeeld, kunstwerk, soms zijn er van die plekken langs de weg waar mensen bloemen neerleggen omdat daar iemand verongelukt is).

U vraagt de leerlingen waarom deze monumenten er zijn. Waarom we herinneren. Vinden ze dat belangrijk? Vinden de leerlingen dat het herdenken moet stoppen? Waarom wel of niet? Ieder jaar wordt op 4 mei de oorlog herdacht door onder andere kransen te leggen bij monumenten. Hoelang denken de leerlingen dat we doorgaan met het herdenken van de oorlog? Zullen we dat over 50 jaar nog doen? Een van de belangrijkste redenen om te gedenken is de dankbaarheid voor de vrede.

Monumenten zijn middelen om te herinneren.

Kern

Vertel de leerlingen dat er een heel bijzonder monument staat in Jeruzalem. Het Yad Vashem monument. Dit monument staat symbool voor alle joden die tijdens de Tweede Wereldoorlog gestorven zijn. Veel joden hebben geen graf gekregen. Terwijl het volgens het joodse geloof heel belangrijk is dat een dode een graf krijgt dat ongeschonden blijft. Een onderdeel van het Yad Vashem monument is een 'Hal van de Namen'. Die hal is niet alleen bedoeld om te laten zien welke personen zijn omgebracht, maar is symbolisch ook een soort graf voor alle mensen die dat niet hebben gekregen. Het Yad Vashem monument bestaat verder uit een herdenkingsruimte, een museum, een archief, een bibliotheek, het 'Dal van de verwoeste gemeenschappen' en een park gewijd aan de 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'.

Dit park is een gedenkteken over alle niet-joden die de joden tijdens de oorlogsjaren hebben gered. De namen van die mensen of organisaties zijn in de muur gebeiteld. Als het goed is hebben de leerlingen dit symbool in het park gezien:

Dat betekent dat de organisatie van Het Verscholen Dorp ook is opgenomen in het park van de 'Rechtvaardigen onder de Volkeren'. Bespreek met de leerlingen wat ze daarvan vinden. Wat zou de organisatie van het kamp daarvan gevonden hebben?

De leerlingen gaan zelf een gedenkpark of tuin maken op school. Alleen maken ze geen tuin van bloemen en planten, ze maken een gedenktuin van stenen. Joden leggen namelijk op joodse graven geen bloemen neer, maar stenen. De gedachte erachter is dat de nabestaanden door een steen te leggen een blijvende bijdrage leveren aan de grafsteen. Ze laten zien dat ze op bezoek zijn geweest, dat ze de gestorvene eren en niet zijn vergeten. Bloemen vergaan, stenen niet. Stenen hebben een eeuwigheidswaarde, die je terugvindt in het eeuwigdurend grafrecht van joodse graven, die volgens de geloofstraditie ongeschonden moeten blijven en niet geruimd mogen worden. Daarnaast staat de onvergankelijkheid van de stenen voor eeuwige liefde en geloof, altijd durend respect, een herinnering aan en verbondenheid met de dode.

Symbolisch leggen de leerlingen stenen neer in de vorm van een Davidsster. De stenen worden door de leerlingen beschilderd. Ze verwerken in de schildering iets wat ze hebben geleerd of meegemaakt hebben tijdens het bezoek aan Het Verscholen Dorp. Dat mag bijvoorbeeld met kleuren die verwijzen naar emoties of gevoelens, aan de hand van tekeningen of met woorden. Als de stenen droog zijn kunnen ze een voor een op de mal geplaatst worden. Iedere leerling kan bij het neerleggen van zijn of haar steen vertellen wat er op de steen staat en waarom daarvoor is gekozen.

Tweede Wereldoorlog

Wat er aan vooraf ging

In de jaren dertig van de 20e eeuw was er wereldwijd veel armoede. Door een economische crisis waren veel mensen werkloos en arm. Vooral de mensen in Duitsland hadden het zwaar te verduren. Omdat Duitsland de Eerste Wereldoorlog had verloren moest het land veel geld (herstelbetalingen) betalen aan de landen die deze oorlog hadden gewonnen. Veel Duitse mensen waren arm, werkloos en ontevreden. Adolf Hitler werd de leider van de Nationaal-Socialistische Duitse Arbeiders Partij (NSDAP). Hij vertelde de Duitsers dat hij van Duitsland weer een machtig land zou maken. Steeds meer mensen geloofden hem en zo werd zijn macht en de macht van zijn partij steeds groter.

Hitler aan de macht

In 1933 kwam Adolf Hitler met de NSDAP in Duitsland aan de macht. Hitler wilde van Duitsland het machtigste land van Europa maken. Eerst richtte hij zijn pijlen op Oostenrijk, Tsjecho-Slowakije en Polen, vervolgens wilde hij Duitslands grote tegenstander in West-Europa uitschakelen: Frankrijk. In de aanval op Frankrijk zouden ook Nederland en België worden bezet. Voor Hitler waren niet alle mensen gelijk. De NSDAP propageerde Jodenhaat. Hij vond het Arische of Germaanse ras beter dan de rest. Hij vond bijvoorbeeld joden, zigeuners en mensen met een niet blanke huidskleur minder waard.

Aanval op Nederland

Op vrijdagochtend 10 mei 1940 werden veel Nederlanders wakker van het gebrom van vliegtuigen, ontploffende bommen en het geratel van tanks. Duitse soldaten waren de grens over getrokken. De oorlog was begonnen. De Nederlandse soldaten probeerden de Duitsers tegen te houden langs de verdedigingslijnes. Zo'n linie was de

Grebbelinie, een waterlinie die loopt van Rhenen tot Spakenburg, tussen de Utrechtse heuvelrug en de Veluwe.

Capitulatie Nederland

Het Nederlandse leger was veel te zwak om de Duitse aanval te kunnen afslaan. De Nederlanders waren niet goed voorbereid, ze hadden verouderd materieel, terwijl het Duitse leger allemaal nieuw en modern wapentuig had om mee te vechten. Nadat de Duitse luchtmacht op 14 mei 1940 het centrum van Rotterdam had gebombardeerd, en andere steden hetzelfde lot wachtte, besloot de Nederlandse legerleiding te capituleren. De regering en de koningin waren toen al uitgeweken naar Engeland.

Bezetting Nederland

Aanvankelijk leek de bezetting mee te vallen, maar al snel werd duidelijk wat onvrijheid betekende. Nederlandse mannen werden gedwongen in Duitse fabrieken te werken. Gaandeweg werden mensen zonder vorm van proces opgesloten in gevangenissen en concentratiekampen. Het eten ging op de bon. 's Avonds moest iedereen binnen blijven en de ramen verduisteren. Omdat de aanvoer van grondstoffen een probleem was, namen de Duitsers alles mee wat voor hen bruikbaar was. Omdat ze bijvoorbeeld het rubber van de fietsbanden nodig hadden, fietsten de mensen op houten banden. Het brons van de kerkklokken gebruikten ze om munitie van te maken. Het gelui van klokken hoorde je niet meer.

Jodenvervolging

Vooral joden werden vervolgd. De joden kregen al snel te maken met steeds minder rechten: ze mochten niet meer overal komen. Ze moesten een Jodenster dragen zodat iedereen kon zien dat ze joden waren. Op hun

persoonsbewijs werd een grote J gestempeld. Ze moesten bij elkaar gaan wonen in bepaalde wijken. De Duitse bezetter transporteerde meer dan 100.000 joodse mannen, vrouwen en kinderen in goederentreinen vanuit Nederland naar concentratiekampen, waar de meesten werden vermoord.

De Duitsers werden in Nederland bijgestaan door leden van de Nationaal- Socialistische Beweging (NSB) die een vergelijkbare ideologie hadden, en door meelopers en profiteurs. Aan de andere kant stond het verzet, dat vooral tegen het einde van de oorlog aanhang kreeg. Het grootste deel van de bevolking was anti-Duits maar passief.

De slag om Arnhem

Toen in de zomer van 1944 grote delen van Frankrijk en België bevrijd waren, begon de geallieerde opmars naar het noorden. Het plan was om in één keer alle bruggen over de grote rivieren de Maas, de Waal en de Rijn te veroveren, en dan door te trekken naar het IJsselmeer. Dit plan had de codenaam 'Operation Market Garden'. Op een zomerse dag, 18 september 1944, landden Engelse parachutisten op de Ginkelse hei bij Ede, en bij Wolfheze en Heesum. De sterke Duitse legermacht die op dat moment toevallig met tanks en pantserwagens in de buurt van Arnhem was, hadden ze niet verwacht. Een kleine groep van zeventienvijftig soldaten, onder leiding van luitenant-kolonel John Frost, bereikte onderlangs de Rijn de Rijnbrug. Omdat hulp van de grondtroepen uit de richting van Nijmegen uitbleef, en de rest van de divisie niet verder kwam dan de buitenwijken van Arnhem, moesten de mannen van John Frost na vier dagen de strijd opgeven. Ze gaven zich over aan de Duitsers. Na enkele dagen hevige strijd moesten ook de Engelsen, die niet verder dan Oosterbeek en de buitenwijken van Arnhem waren gekomen, zich overgeven. Ze zochten 's nachts over de Rijn bij Driel een veilig heenkomen. Operatie Market Garden was mislukt.

Evacueren

Als gevolg van de gevechten van Operatie Market Garden moesten de inwoners in de omtrek van Arnhem huis en haard verlaten. De Duitsers waren bang dat de bevolking de geallieerde troepen zou helpen en sommige de bewoners te vertrekken. Ook waren deze gebieden te gevaarlijk voor de burgers omdat er zwaar gevochten werd. De inwoners namen mee wat ze mee konden nemen, maar moesten heel veel spullen onbeheerd achterlaten. De mensen die boven de Rijn woonden, gingen naar het noorden. Beneden de Rijn werden de burgers geëvacueerd door de geallieerden. Hier vertrokken de bewoners naar het zuiden van het land, naar bevrijd gebied.

Hongerwinter

Het noorden en westen van Nederland kreeg te maken met de Hongerwinter. Door extreem voedselgebrek verzwakte de bevolking en kwamen enkele tienduizenden mensen om. In mei 1945 lukte het om de rest van Nederland te bevrijden.

Vrede

De vredesonderhandelingen waren in hotel 'de Wereld' in Wageningen. Hier tekende in mei 1945 de Duitse commandant de overgave in aanwezigheid van Prins Bernard. De wederopbouw kon beginnen.

Het verzet tegen een onbetrouwbare overheid in oorlogstijd

De Nederlandse regering verbleef vanaf mei 1940 in Londen in ballingschap. In Nederland namen de Duitsers de macht over en Hitler benoemde functionarissen die het bestuur van Nederland moesten leiden. Nederland moest steeds meer gaan lijken op het Duitsland dat Hitler wenste. Nederland werd eigenlijk een provincie van Duitsland. Een van de eerste maatregelen was dat de klok gelijk werd gezet met de tijd in Berlijn. De hoogste gezagsdrager van het Duitse bestuur in Nederland, was de Oostenrijkse nationaalsocialist Seyss-Inquart. Hij was Rijkscommissaris en stond rechtstreeks onder Hitler. Verder werd Nederland ook nog bestuurd door 1500 bestuursambtenaren. Zij oefenden toezicht uit en gaven bevelen die door de Nederlandse ambtenaren moesten worden uitgevoerd.

Onder Duits gezag

Aanvankelijk was er weinig verzet tegen de Duitse overheersing. De Nederlandse bevolking hoopte het leven van voor de oorlog te kunnen voortzetten. En in het begin voerden de Duitsers nog milde maatregelen in. De Duitsers wilden dat steeds meer mensen nationaalsocialistisch werden. Ze maakten propaganda voor het nationaalsocialisme d.m.v. affiches, kranten, radio-uitzendingen en voorprogramma's in bioscopen. De Eerste en de Tweede Kamer werden uitgeschakeld en politieke partijen mochten niet meer bestaan. Gaandeweg beheersten de Duitsers steeds meer onderdelen van de Nederlandse samenleving. De politie moest de Duitse bezettingsmacht dienen. De rechtspraak kwam steeds meer in handen van de bezetter. Door al deze maatregelen begon het verzet van de Nederlanders te groeien. Met kleine acties werd er geprotesteerd en verzet gepleegd

tegen de Duitsers. Er kwamen verzetsblaadjes en stakingen. Maar over het algemeen ging het dagelijks leven van de Nederlanders vrij rustig door. Mensen gingen naar de film en de kinderen naar school. Mensen gingen dagjes uit, ze vierden Sinterklaas met cadeautjes en er was genoeg te eten.

Geleidelijk buitensluiten van joden

Als een sluipend gif begonnen de Duitsers vanaf het begin van de oorlog met anti-joodse maatregelen. Relatief 'kleine' maatregelen die in het Nederland van toen nauwelijks opvielen. Al na twee maanden na het begin van de oorlog mochten de joden niet meer meewerken aan de luchtbescherming. In september 1940 mochten overheidsdiensten geen joden meer aannemen. Vervolgens moesten de joden zich - zogenaamd voor hun eigen veiligheid - laten registreren. Stap voor stap werden de joden steeds verder geïsoleerd. Omdat het zo geleidelijk ging, wekte het weinig reactie op van de burgers.

Februaristaking 1941

Vanaf 1941 werden de anti-joodse maatregelen van de Duitsers grimmiger. In Amsterdam woonden veel joden. Als reactie op een razzia in de Amsterdamse Jodenwijk, legden Amsterdamse trambestuurders en arbeiders in februari 1941 het werk neer. Deze staking breidde zich uit tot Haarlem, de Zaanstreek en Utrecht. Met geweld braken de Duitsers deze staking. Er vielen doden en gewonden. Uit angst voor het geweld gingen de mensen weer aan het werk. Er volgden represailles van de Duitsers. Een aantal mensen die hadden meegedaan aan de staking werden doodgeschoten en de steden die mee hadden gedaan aan de staking moesten hoge boetes betalen. De Duitsers lieten hun masker vallen en gingen steeds opener over tot Jodenvervolgving.

Groeiend verzet tegen het nieuwe gezag

In de provincie woonden minder joden dan in de Randstad dus hier vielen de anti-joodse maatregelen minder op en was er aanvankelijk minder reden tot verzet. Vanaf 1943, toen mensen moesten gaan werken in Duitsland, veranderde het dagelijks leven van de Nederlanders drastisch. Steeds meer mensen weigerden zich aan te passen aan de oorlogsomstandigheden en samen te werken met de bezetters. De anti-Duitse stemming nam toe. Hoe meer het verzet groeide, hoe harder de Duitsers reageerden. Ze gingen steeds strenger controleren en wilden steeds meer groeperingen in de Nederlandse samenleving beheersen. Zo moesten kunstenaars lid worden van de nationaal-socialistische Kultuurkamer. De omroeporganisaties werden vervangen door één Rijksradio: De Nederlandse Omroep. Alle vakverenigingen gingen op in het Nederlandse Arbeidersfront. De NSB werd de enige politieke partij die was toegestaan.

Doe de dilemmatest:

- 1** Je bent op weg naar school. Je bent een beetje zenuwachtig: je moet zo een spreekbeurt houden. Vlak voor je rijdt een klein meisje met haar fiets tegen een stilstaande auto. Ze huilt vreselijk, en haar fiets is kapot.

Wat doe je?

- a** Je denkt: 'ik mag niet te laat op school komen' en je fietst door.
- b** Je stopt en probeert het meisje te helpen. Dan maar te laat op school en misschien een boze juf.
- c** Je rent naar het dichtstbijzijnde huis, en hoopt dat iemand thuis is om te helpen.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.
- 2** Je loopt door de winkelstraat. Je hoort schreeuwen in de fotozaak en het alarm gaat af. Er rennen een jongen en een meisje met een dure camera de winkel uit. Ze hollen in jouw richting.

Wat doe je?

- a** Je probeert zo te gaan staan dat ze niet langs je komen.
- b** Je belt het alarmnummer 112.
- c** Je ziet opeens dat je veter los is...
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.
- 3** Het is 1940, het eerste oorlogsjaar. Je zit in de klas met een joods meisje en de dochter van een NSB'er. Je kunt het met beiden goed vinden. Je moet een werkstuk maken. Het liefst doe je dat met beide meisjes. Maar de dochter van de NSB'er wil het joodse meisje er niet bij hebben.

Wat doe je?

- a** Je vindt het belangrijk goede maatjes te blijven met de dochter van de NSB'er en zegt tegen het joodse meisje dat ze een ander groepje moet zoeken.
- b** Je besluit met het joodse meisje samen te werken.
- c** Je denkt: 'mij te lastig hoor', en zoekt een ander groepje.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.
- 4** In 1944 is er bijna niets meer te eten in jouw woonplaats. Samen met een vriend probeer je eten bij elkaar te zoeken bij boeren. De honger is zo groot dat je besluit om alleen naar Groningen te gaan. Je vriend mag niet van zijn ouders.

Wat doe je?

- a** Je gaat toch: de honger is enorm.
- b** Je besluit om niet te gaan, want die ouders hebben eigenlijk wel gelijk.
- c** Je probeert een andere vriend over te halen om ook mee te gaan.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

- 5** Het is avond en donker buiten. Niemand mag meer op straat zijn. De bel gaat. Je weet dat dit alleen maar gevaar kan betekenen. Iemand die zich moet verstoppen voor de Duitsers, bijvoorbeeld.

Wat doe je?

- a** Je doet open, zonder erbij na te denken. Als iemand hulp nodig heeft, is hij welkom.
- b** Je denkt aan de gevaren voor jezelf en je familie, en laat de deur dicht.
- c** Je doet de deur op een kiertje open en fluistert: 'Ga maar naar de overburen'.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

- 6** De Duitsers hebben mensen nodig om in hun fabrieken te werken. Ook jij krijgt een oproep: je moet je morgen melden.

Wat doe je?

- a** Je vraagt je baas een brief te schrijven dat je onmisbaar bent. Dat is niet zo, maar dan hoef je nu nog niet mee.
- b** Je meldt je op tijd bij de Duitsers.
- c** Je duikt onder bij vrienden die ergens anders wonen. Maar je weet dat dit gevaarlijk kan zijn voor je ouders, broer, zus: misschien worden zij gestraft.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

- 7** Je loopt op straat en er klinkt afweergeschut. Iedereen duikt een schuilkelder in. Volwassenen duwen je weg om zelf de kelder in te komen.

Wat doe je?

- a** Je holt naar een andere schuilkelder.
- b** Je vecht jezelf naar binnen: jij wilt ook veilig zitten!
- c** Je probeert op straat ergens te schuilen en hoopt er het beste van.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

- 8** School is er niet meer en je hebt ontzettende honger. Samen met vrienden probeer je eten te vinden bij boeren. Dan besluiten je vrienden om een broodkar van een bakker om te duwen om zo broden te pikken.

Wat doe je?

- a** Je wilt niet meedoen: stelen kan echt niet!
- b** Je besluit om langs nog meer boeren te gaan.
- c** Je wilt niet stelen, maar de honger is te groot.
- d** Je hebt geen idee wat je zou doen.

Kijk op het antwoordblad: wat voor type ben jij?

Kijk bij iedere vraag welk antwoord (a, b, c, d) je hebt gegeven.

Vul hieronder per vraag je punten in. Voor een d-antwoord krijg je geen punten.

- 1** **a** – 1 punten; **b** – 8 punten; **c** – 4 punten; **d** – 0 punten, dus ik heb ..... punt(en)
- 2** **a** – 8 punten; **b** – 4 punten; **c** – 1 punten; **d** – 0 punten, dus ik heb ..... punt(en)
- 3** **a** – 1 punten; **b** – 7 punten; **c** – 3 punten; **d** – 0 punten, dus ik heb ..... punt(en)
- 4** **a** – 8 punten; **b** – 2 punten; **c** – 3 punten; **d** – 0 punten, dus ik heb ..... punt(en)
- 5** **a** – 8 punten; **b** – 1 punten; **c** – 3 punten; **d** – 0 punten, dus ik heb ..... punt(en)
- 6** **a** – 2 punten; **b** – 4 punten; **c** – 4 punten; **d** – 0 punten, dus ik heb ..... punt(en)
- 7** **a** – 4 punten; **b** – 8 punten; **c** – 2 punten; **d** – 0 punten, dus ik heb ..... punt(en)
- 8** **a** – 1 punten; **b** – 2 punten; **c** – 8 punten; **d** – 0 punten, dus ik heb ..... punt(en)

Tel al je punten bij elkaar op: ..... punten

Tel nu het aantal keer dat je antwoord d hebt gegeven: ..... keer

Wat zegt het antwoord over jou?

Heb je meer dan vier keer een d ingevuld?

Vond je het zo moeilijk? Of had je geen zin om na te denken? Toch maar eens doen – keuzes maken is heel belangrijk! Als je nooit durft te kiezen, kiest een ander voor jou.

Heb je 16 punten of minder?

Je hebt wel wat weinig punten. Je bent erg voorzichtig. Daarmee had je een grote kans de oorlog te overleven. Maar als iedereen zo was geweest als jij, had de oorlog misschien wel langer geduurd.

Heb je 17 – 30 punten?

Je bent voorzichtig en kiest meer voor veiligheid dan avontuur. Je vindt je eigen familie erg belangrijk. Je denkt goed na voor je een keuze maakt en weegt de risico's tegen elkaar af. Maar soms durf je wel dapper te zijn.

Heb je tussen 31 en 42 punten?

Je bent dapper, maar denkt ook goed na over de risico's die je loopt. Jij wil graag mensen helpen, maar houdt je ogen open voor het gevaar. Daarom doe je ook wel eens niets. Mensen zoals jij waren heel belangrijk voor het verzet.

Heb je meer dan 42 punten?

Ben je echt zo moedig? Of ben je vooral onvoorzichtig? Je moet ook wel aan je eigen veiligheid denken! Je had je in de oorlog vast ingezet voor iedereen die vervolgd werd. Maar of jij het zelf overleefd zou hebben, is maar de vraag.

Deze dilemmatest is ontwikkeld door

literatuur over de Tweede Wereldoorlog

Tip: leg op een aandachtstafel in de klas deze boeken ter inzage en kies een boek als voorleesboek.

Achtergrondliteratuur (zie: <http://www.entoen.nu/>)

- De Duitse inval in Nederland en het bombardement op Rotterdam
- Verhalen uit het verzet: de overval in Leeuwarden, Putten, Hannie Schaft, Engelandvaarders
- De NSB
- De Hongerwinter
- De Slag om Arnhem, D-day en de bevrijding in mei 1945

Leesboeken over Tweede Wereldoorlog:

- Eric Heuvel, De ontdekking (Amsterdam 2003); dit stripboek behandelt op een inzichtelijke manier de dilemma's van de Nederlandse bevolking in oorlogstijd
- Zwarte confetti, foto's, verhalen, gedichten en tekeningen over de oorlog (10+)
- Paul Biegel, De karabijn (8+)
- André Boesberg, Zwarte stad (Rusland, 1942) (12+)
- Herman van Campenhout, Pikadon (Hiroshima) (12+)
- Mirjam Elias, Het verlaten hotel
- Reg Grant, De Tweede Wereldoorlog in Europa (12+ info)
- Dennis Hamley, De Tweede Wereldoorlog (12+ info)
- Evert Hartman, Oorlog zonder vrienden (12+)
- Els Pelgrom, Kinderen van het Achtste Woud (12+)
- Aline Sax, Mist over het strand (12+)
- Jan Terlouw, Oorlogswinter (12+)
- Sandi Toksvig, Hitlers kanarie (Denemarken) (9+)
- Anke de Vries, Belledonne kamer 16 (Frankrijk) (12+)
- Anna en Wout Woltz, Post uit de oorlog (Amsterdam)(12+)
- Oorlog 40- 45.nl. (13+)

Opdrachtkaart 1 - Eten

Deze vraag kun je in de buurt van het centrale punt beantwoorden.

Anderhalf jaar lang woonden er mensen in hutten zoals je ze hier ziet. Ze moesten zo onopvallend mogelijk leven. Want het gevaar van ontdekking lag altijd op de loer. Niemand mocht weten dat ze zich in het bos verscholen. Ze konden dus zelf geen boodschappen doen in het dorp, dit werd gedaan door de kampleiding. Dat waren mensen van het verzet. Maar hoe geef je al die onderduikers, gemiddeld tachtig per dag, te eten?

vraag 1 Maak een lijstje met de belangrijkste boodschappen die je zelf in een week nodig hebt.

Opa Bakker, Tante Cor en mr. Von Baumhauer zijn de oprichters van het kamp. Zij waren verantwoordelijk voor een groot deel van de organisatie. Lees het verhaal van tante Cor:

“De dagelijkse boodschappen haalde ik in het dorp Nunspeet . Ik kreeg alles wat ik nodig had. Ze snaptten alles, hoewel zij het fijne er niet van wisten. Er hing bij wijze van spreken een geheimzinnige sluier over de Soerelse bossen. Zonder dat ze het wisten heeft half Nunspeet ons geholpen. (...) Alles moest in het geheim gebeuren. Je was op elkaar aangewezen. De een zorgde voor bonkaarten, de tweede voor de distributie, een derde voor materialen, voor de benodigde financiën, enz, enz. Er was heel wat organisatietalent voor nodig om het kamp te stichten en op de been te houden. Nadat ik de boodschappen in huis had, begon ik met sorteren. Van elke hut had ik een kistje met gegevens met het aantal personen dat er in woonde. Aan de hand van deze gegevens probeerde ik de boodschappen zo eerlijk mogelijk te verdelen. (...) De boodschappen werden door de koeriers Harrie, Gerda, Ank, Madeleine, “Lange Bert” en Willem Westerhuis naar het Pas Op-kamp gebracht. Ik bracht zelf ook wel eens een kistje met boodschappen weg. De kostbare lading vervoerde je op de bagagedrager, van de nog niet gevorderde fiets. In die dagen voor ons medewerkers van de Soerelse onderduik een kostbaar vervoermiddel. Stel je eens voor, dat je dag in dag uit naar het kamp zou moeten lopen, heen en terug 14 km. Ondoenlijk.”

vraag 2 Tante Cor kon niet alleen zorgen voor de boodschappen. Welke taken waren er te verdelen om de boodschappen in het Pas Op-kamp te krijgen?

vraag 3 Er werd ook eten bij de boeren uit de omgeving gehaald. De boeren wisten niet precies waar al dat eten voor was. En het werd hun ook niet verteld. Weet jij waarom de ze de boeren niets vertelde over het kamp? Leg uit.

Klaar? Ga terug naar het centrale punt. Hier krijg je een nieuwe opdrachtkaart.

Opdrachtkaart 2 - Water

Loop over de paden naar een van de drie hutten. Ga naar binnen. Kijk even rond. Ga weer naar buiten en beantwoord de vragen.

Voor de onderduikers in het kamp was het hebben van water niet zo vanzelfsprekend. De hutten waren niet op een waterleiding aangesloten, je kon dus niet even de kraan opendraaien. Maar water is van levensbelang en daarom werd er naar verschillende oplossingen gezocht.

Op weg naar Het Verscholen Dorp ben je langs het Pas Op-huis gereden, daar woonde familie Vos. Je ziet meneer en mevrouw Vos op de foto. Lees het verhaal van familie Vos:

"Op een avond kregen we bezoek van tante Cor, opa Bakker en Von Baumhauer. Zij waren belast met de leiding. Of wij ook onze medewerking wilde verlenen. De onderduikers hadden namelijk geen water. We gingen natuurlijk akkoord. Afsproken werd dat het water in de avonden gehaald zou worden. Dit moest zo onopvallend mogelijk gebeuren. Alles in het donker. Ze zeiden dan: 'Vos, we komen 3 keer of 5 keer.' Bovendien stond de pomp vlak aan de Tongerenseweg. Een gevaarlijke situatie, temeer daar deze weg dagelijks door de Grüne Polizei in de routinecontrole werd opgenomen. Met de fiets en een Duitse herder passeerden ze dan het huis (...) We kregen ook wel eens visite. Water halen op zulke momenten is dan spelen met je leven. Stel dat je visite hebt en er komen een paar mensen vanuit het bos naar de pomp, dan worden er toch vragen gesteld: wie zijn dat en waarom moeten die mensen water halen? In oorlogstijd was het zo: als ik wat weet wat niemand mag weten moet je zelfs je beste kameraad niets vertellen. Gewoon je werk doen alsof er niets aan de hand was, is het beste middel om de bezetter om de tuin te leiden. Aangezien het ondoenlijk zou zijn om bij naderend onheil steeds de waterhalers, ongeveer driehonderd meter bos inwaarts te waarschuwen, bedachten we een doeltreffend veiligheidssysteem. Wanneer de kust tijdelijk onveilig was, hingen we in de achtertuin een lap stof aan de boom. Bleef het de hele avond onveilig, dan legden we de waakhond buiten aan de ketting. Zodra de hond begon te blaffen, wisten de onderduikers, dat ze rechtsomkeert moesten maken. Later kwam er een pomp iets dichterbij het kamp."

vraag 1 Op welke manier liet de familie Vos weten dat de situatie niet veilig was?

Vraag 2 Was het gevaarlijk wat de familie Vos deed?

vraag 3 Waarom kon de familie Vos zelfs hun beste kameraden niets vertellen?

vraag 4 Kijk nog eens in de hut. Er is geen waterleiding.
Hoe denk je dat men zich wuste?

Klaar? Ga terug naar het centrale punt. Hier krijg je een nieuwe opdrachtkaart.

Herkomst foto:

Stichting Het Verscholen Dorp

Opdrachtkaart 3 - Warmte en comfort

Loop over de paden naar een van de drie hutten. Ga eerst even binnen zitten en tel tot 30, kijk daarbij goed om je heen. Ga dan weer naar buiten en beantwoord de vragen.

Het Pas Op-kamp heeft anderhalf jaar bestaan. Dat betekent dat de onderduikers alle jaargetijden een keer hebben meegemaakt. Onder alle weersomstandigheden leefden ze in een hut in het bos.

- vraag 1** Vind je de temperatuur in de hut prettig of niet? Leg uit.
- vraag 2** Welk jaargetijde was voor de onderduikers het moeilijkst?
Leg uit waarom.
- vraag 3** Overdag mocht er geen vuur gestookt worden in het kamp. Waarom zou dat niet mogen denk je?
- vraag 4** In de winter, als er sneeuw lag, mocht men zo min mogelijk naar buiten. Dat was heel riskant. Waarom zou dat zijn?
- vraag 5** De kampbewoners hadden geluk dat de winter van 1943/1944 geen strenge winter was. Maar kou was niet het enige nadeel van de hutten. Kijk nog eens binnen. Wat vind je nog meer nadelig of vervelend in deze hut?
- vraag 6** In het kamp zaten ook kinderen van jouw leeftijd. Wat zou je er van vinden om hier een hele dag te moeten zitten, weken, maanden lang?
- vraag 7** Wat zou je doen als jij hier zolang zou moeten zijn? Bedenk dat je geen lawaai mocht maken en dat er geen modern speelgoed of computer aanwezig was. Noem 2 dingen.

Klaar? Ga terug naar het centrale punt. Hier krijg je een nieuwe opdrachtkaart.

Opdrachtkaart 4 - Medische zorg

Loop naar de gedenksteen die je op de foto ziet. Beantwoord daar de vragen.

Als je ziek bent ga je naar de dokter. En als je tandpijn hebt ga je naar de tandarts. Voor de onderduikers in het Pas-Op kamp was dat anders. Ze konden niet zomaar naar een dokter gaan of naar het ziekenhuis. Dat was gevaarlijk, daar zouden ze ontdekt kunnen worden. Daarom waren er twee dokters, een joodse student geneeskunde die zelf ook onderduiker was en een tandarts in het kamp. Het gebeurde weleens dat een onderduiker toch met spoed naar het ziekenhuis gebracht moest worden.

Herkomst foto: eigen foto

Lees het verhaal van tante Cor:

“Ik moest ook eens een onderduikster naar het ziekenhuis in Ermelo brengen. De patiënte moest geopereerd worden. Die rit moest natuurlijk zo onopvallend mogelijk plaatsvinden. Een ziekenauto in het bos zou meteen argwaan wekken. Helpers brachten de zieke op een brancard vanuit het Pas-Op-kamp naar de Eperweg, daarna snel in de ziekenauto en ik mee als begeleidster. Ik had een sjaal om mijn hoofd gebonden. ‘k Leek precies op een zuster. In Ermelo werden we nog gecontroleerd. ‘t Ging goed. Patiënte afgeleverd en terug naar Nunspeet. Halverwege de Eperweg ben ik uitgestapt. Ik vroeg de chauffeur hoeveel ik hem schuldig was? Humoristisch zei hij: ‘Ik heb iets gedaan wat onbetaalbaar is, geef me maar de gewone prijs.’”

vraag 1   Wat bedoelde de chauffeur met de zin: “Ik heb iets gedaan wat onbetaalbaar is?”

vraag 2   Waarom had tante Cor zichzelf als zuster verkleed?

vraag 3   Een paar mensen hebben een groot risico genomen om één patiënt te helpen. Hun eigen leven stond op het spel want als ze ontdekt zouden worden, had het naar voor ze af kunnen lopen. Ze hadden opgepakt kunnen worden, of erger, doodgeschoten kunnen worden. Toch hielpen ze de patiënt. Wat vind je daar van?

vraag 4   Op welke manier hebben kampbewoners, nabestaanden en omwonenden de mensen van het kamp bedankt voor hun werk?

Klaar? Ga terug naar het centrale punt. Hier krijg je een nieuwe opdrachtkaart.

Opdrachtkaart 5 - Vermaak

Herkomst foto: Stichting Het Verscholen Dorp

Loop over de paden naar een van de drie hutten. Kijk eens binnen.

Ga naar buiten en beantwoord de vragen.

De onderduikers van het Pas Op-kamp hadden niet veel bewegingsvrijheid. Het kamp was verdeeld in vier vierkante vakken. Overdag moest iedereen in het eigen vak blijven. Alleen in het donker mocht men naar een ander vak om bij andere hutten langs te gaan of om water te halen bij de pomp. De onderduikers moesten zich rustig houden. Niet iedereen kon daar goed tegen. Sommige onderduikers raakten zelfs in de war van steeds weer dezelfde omgeving en dezelfde mensen. Bovendien kwam de bevrijding nog niet in zicht.

vraag 1   Wat doe je zelf als je thuis komt uit school?

vraag 2   Wat denk je dat de kinderen in het Pas Op-kamp deden?

Het was voor kinderen niet altijd even leuk in het kamp. Ze moesten stil zijn en ze mochten niet vrij rondrennen en spelen. Toch probeerde iedereen er het beste van te maken. Lees het verhaal van de familie Eckstein:

“Nee, we verveelden ons echt geen seconde. In de avonduren speelden we bridge of bouwden hele theorieën op hoe de wereld na de oorlog zou moeten functioneren. (...) Kinderen kregen les van de studenten. Er was ook een spinnewiel waar we de nodige uurtjes mee zoet waren. Om een bijdrage te leveren in de kosten van ons levensonderhoud beschilderden we houten plankjes met bloemen en vogels. De opbrengst van deze souvenirs was voor de landelijke onderduik. Er werd ook een damcompetitie gehouden. (...) Zo goed en zo kwaad als dat ging, probeerden we het leven toch een doel te geven. We liepen heus niet altijd met droeve gezichten rond. Op zijn tijd werd er heel wat gelachen.”

Bekijk de foto. Kinderen vermaakten zich ook met zelfgemaakt speelgoed. Zoals houten vogeltjes en tollens, gemaakt door de Russische onderduiker Koeshma.

Vraag 3   Heb jij ook zelfgemaakt speelgoed? Hoe zou je het vinden om weken of maanden in deze omgeving te moeten blijven zonder je eigen speelgoed?

Klaar? Ga terug naar het centrale punt. Hier krijg je een nieuwe opdrachtkaart.

Opdrachtkaart 6 - Negen hutten

In het Pas Op-kamp stonden negen hutten. Niemand wist precies hoeveel hutten er waren. Dat kwam omdat het kamp was verdeeld in vier vakken en de onderduikers moesten in hun eigen vak blijven. Ook werd er nergens opgeschreven waar de hutten stonden en hoeveel het er waren.

Loop over de paden naar een van de drie hutten. Ga naar binnen. Kijk rond en beantwoord buiten de vragen.

vraag 1 Schrijf vier dingen op die je binnen zijn opgevallen.

vraag 2 Vind je het een fijne ruimte?

vraag 3

- Er waren negen hutten en op een dag zaten er eenentachtig onderduikers in het kamp. Hoeveel mensen sliepen er toen in een hut?
- Wat vind je daar van? Leg je antwoord uit.

vraag 4 Ga terug naar binnen om de oppervlakte van de hut te meten. Dat doe je door de lengte en de breedte van de hut op te meten met stappen van een meter. Een grote stap is ongeveer een meter. De lengte en de breedte vermenigvuldig je met elkaar:

$\text{lengte} \dots \text{meter} \times \text{breedte} \dots \text{meter} = \dots \text{ oppervlakte van de hut}$

vraag 5

- Deel het antwoord van vraag 4 door het antwoord van vraag 3. Hoeveel vierkante meter had een onderduiker dan voor zichzelf?
- Vergelijk dat eens met je kamer thuis. Wat vind je daar van?

vraag 6 Nergens werd opgeschreven waar de hutten stonden. En er mochten geen kaarten gemaakt worden. Waarom was dat zo?

vraag 7 De hutten die hier nu staan zijn nagebouwd. Vroeger stonden er meer en ze zagen er anders uit. Zo waren de hutten bekleed met hooi en stro. Waar zou dat voor zijn?

Klaar? Ga terug naar het centrale punt. Hier krijg je een nieuwe opdrachtkaart.

Opdrachtkaart 7- Bijna ontdekt

Deze vraag kun je in de buurt van het centrale punt maken.

Het Pas Op-kamp liep altijd het risico om ontdekt te worden. Om niets aan toeval over te laten werden er belangrijke afspraken gemaakt. Het leek allemaal goed te gaan, daarom gingen sommigen wat slordiger met de regels om. In het voorjaar van 1944 werd het Pas Op-kamp bijna ontdekt. Een van de verzetsmensen had een film gemaakt van het dagelijks leven in het Pas Op-kamp. Het filmrolletje bewaarde hij thuis. De Duitsers deden huiszoeking in zijn huis. Ze vonden het filmrolletje en namen het mee.

vraag 1 Deze man heeft een hele belangrijk regel overtreden. Er mocht namelijk niets vastgelegd worden over het kamp. Wat vind je er van dat hij het toch deed?

vraag 2 Waarom zou de verzetsman het kamp dan toch hebben gefilmd?
a. omdat de kampbewoners dat aan hem gevraagd hadden.
b. om later aan de wereld te kunnen laten zien wat zich op deze plek afgespeeld heeft.
c. hij deed het voor de hobby.

vraag 3 Filmen mocht absoluut niet. Alles waarmee je het kamp kon vastleggen was verboden. Wat mocht er nog meer niet?

Toen het filmrolletje was gevonden door de Duitsers, werd het kamp ontruimd. Want als de Duitsers de film zagen, was het kamp ontdekt. De bewoners werden door mensen van het verzet naar andere onderduikadressen gebracht. Na vier weken mochten de mensen weer terug naar het Pas Op-kamp. Want het filmrolletje was door een fout stuk gegaan. De Duitsers konden de film niet meer bekijken.

vraag 4 Wat zou er gebeurd zijn als de Duitsers het filmpje wel gezien zouden hebben?

Klaar? Ga terug naar het centrale punt. Hier krijg je een nieuwe opdrachtkaart.

Opdrachtkaart 8 – Zonder ouders...

Loop over de paden naar een van de drie hutten. Ga naar binnen. Kijk rond en beantwoord buiten de vragen.

Op de foto zie je Herman Löwenberg. Hij was een van de kinderen die in het Pas Op-kamp woonde. Hij moest alleen onderduiken, zonder ouders of broertjes en zusjes. Lees zijn verhaal.

“Het leek net een spannende film, maar het was bittere werkelijkheid. Ik was op de vlucht. En hoewel ik nog maar een kind was wist ik waar het om ging. (...) Het klinkt misschien gek, maar ik voelde me helemaal niet als een kind. Enerzijds had ik alle vertrouwen in de mensheid verloren, anderzijds deed het me ontzettend goed dat er toch nog mensen waren die om me gaven. Ik had er geen idee van waar ik terecht zou komen. Opa Bakker hield mijn hand vast en leidde me door het bijna ondoordringbare vak met dennen. Opeens bereikten we een ondergrondse hut. We liepen gebukt naar binnen. Het rook er muf. In het schijnsel van een olielampje zag ik een man en een vrouw zitten. Opeens ontdekte ik in de schemer van de hut nog een vrouw. (...) Ik keek mijn ogen uit. Het leek wel of ik droomde. (...) Opa Bakker gaf nog wat instructies door en nam hartelijk afscheid. Hij aaide me over mijn bol en liep de kleine deuropening uit. (...) Ik hoorde hem weglopen, gevolgd door het gekraak van takken. Even later werd het volkomen stil. Niemand zei er iets. Heel even voelde ik me aan mijn lot overgelaten, maar Femma stelde me meteen op mijn gemak. Achterin de hut waren de stapelbedden. Ik mocht bovenin slapen. Achteraf niet zo verstandig: vanwege de spanningen plaste ik in mijn broek en voor degene die onder mij lag was dat bepaald niet leuk.

De volgende dag maakte ik kennis met bewoners van andere hutten. Zo ontmoette ik Johnny Meijers die van ongeveer dezelfde leeftijd was als ik. We speelden vaak met elkaar. Mens erger je niet, dammen, domino enz. In het bos was niet zoveel te beleven. We plukten wat bosbessen, prutsten wat met hout en zochten dennenappels als brandstof voor de kachel. 's Avonds als het begon te schemeren, speelde we verstoppertje. We moesten wel in het bosvak blijven. (...)

Overdag kregen we wel eens les van Henri Speyer. Hij was meester in de rechten. Oom Henri benutte de lange dagen om ons les te geven. We leerden lezen, schrijven, rekenen en tekenen. (...) Hoeveel hutten er precies waren, wist ik niet. Dat moest ook geheim blijven. Af en toe ging je bij elkaar op visite. (...) Het gescheiden leven van mijn ouders viel niet mee. Als ik in bed lag, kreeg ik vaak een vreselijk verlangen naar hen. 'k Heb menige traan gelaten.

Ondanks alle goede zorgen van Femma en anderen mistte ik toch een vader- en moederfiguur. Dat veranderde toen er een Rus in het kamp kwam. Dat was Koeshma uit Irkoetsk. Koeshma was een vaardig houtsnijder. Zo maakte hij twee kippetjes op wielen. (...) Het was een stille, prettige en lieve man. Ik beschouwde hem als een vader.”

vraag 1 Wat vind je van het verhaal van Herman?

vraag 2 Bedenk een reden waarom zijn ouders er niet bij waren.

vraag 3 Schrijf drie verschillende emoties op die Herman dagelijks gevoeld moet hebben.

Klaar? Ga terug naar het centrale punt. Hier krijg je een nieuwe opdrachtkaart.

Herman Löwenberg

Herkomst foto:

Stichting Het Verscholen Dorp

Opdrachtkaart 9 – Ruzies en conflicten

Loop naar het midden van Het Verscholen Dorp en beantwoord hier de vragen.

Opa Bakker en tante Cor vingden eerst joodse gezinnen op in het tuinhuisje achter hun eigen huis. Dit bleek geen veilige plek. Toen steeds meer joodse gezinnen hulp kwamen zoeken op de Veluwe, werden de mensen ondergebracht in hutten in het bos. Zo groeide het kamp steeds verder totdat het uiteindelijk uit negen hutten bestond. Soms werden er wel honderd mensen opgevangen! In het kamp woonden verschillende families. Er zaten vaak meerdere families in een hut. Ze waren gevlucht omdat ze niet meer veilig waren. Maar onderduiken was niet eenvoudig. Voortdurend was er de spanning om ontdekt te worden. Er woonden veel verschillende mensen in het Pas Op-kamp. Hele families, arme mensen, rijke mensen, mensen uit Amsterdam, een Duitser, joden, een Rus, gewonde geallieerde parachutisten en kinderen. Een ding hadden ze gemeen: ze moesten hier verborgen blijven om uit handen te blijven van de Duitsers. Als je met zoveel mensen op een plek bij elkaar woont is het risico groot om ontdekt te worden. Ook ruzies vormden een bedreiging. Het kon bijna niet anders dan dat er wel eens ruzies uitbraken in het kamp.

vraag 1   **Waarom is het logisch dat er in het kamp soms ruzies waren?**

vraag 2   **Wat was er gevaarlijk aan ruziemaken?**

Lees het verhaal over het meisje Jetty:

Er was een meisje in het Pas Op-kamp dat een middel had om haar zin te krijgen en dat ook vaak gebruikte: gillen. Ze schreeuwde zo hard en zo doordringend dat het schalde in het bos. Het meisje heette Jetty. Ze had een huisdier, een kleine rode kat. Jetty was heel gek op dit dier. Maar de kat werkte voortdurend op de zenuwen van de mede-onderduikers. Het dier ging op jacht, zoals katten dat doen en trok zich niets aan van het betreden van de brandgangen. Misschien zou een voorbijganger zich afvragen wat een kat zo diep in de bossen moet. Maar het ergste was dat de kat miauwde. Hij maakte herrie. In de herfst van 1944 vonden er steeds meer speurtochten van de Duitsers plaats. Zelfs het geluid van een kat kon al te veel zijn. Het dier moest weg. Jetty werd hysterisch. Ze zei: 'Dan ga ik gillen'. Ze klemde de kat tegen zich aan en begon te gillen. Pas wanneer een andere onderduikster bovenop haar ging zitten, smoorde het geluid en kon een ander het dier bij haar weghalen.

Waarom moest de kat van Jetty weg? Ben je het er mee eens dat het dier weg moest?

Klaar? Ga terug naar het centrale punt. Hier krijg je een nieuwe opdrachtkaart.

Opdrachtkaart 10 - Kampregels

Herkomst foto: eigen foto

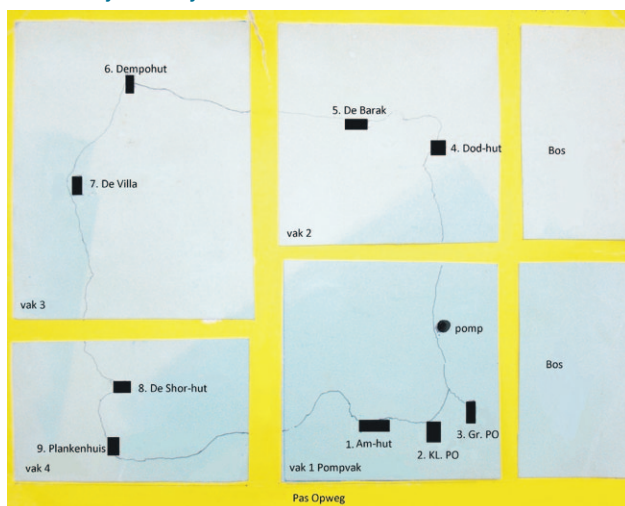
Ga naar het bord op de foto.

Beantwoord de vragen.

Waar veel verschillende mensen bij elkaar wonen zijn regels. Dat was ook zo in het Pas Op-kamp. Hier woonden soms wel honderd mensen. De regels die er golden waren er voor om de veiligheid te bewaken. Elke dag bestond de kans om ontdekt te worden. De regels gingen dus vooral over voorzichtigheid en onopvallendheid.

vraag 1 Noem een belangrijke regel die je op school hebt.

Vraag 2 Bekijk de kaart. Het kamp was verdeeld in vier vakken. Jullie staan nu tussen vak 1 en vak 4. Tussen de vakken liepen 'brandgangen' dat is een pad zoals dat waar je nu op staat. Een belangrijke regel was dat je overdag niet de brandgang over mocht steken. Iedereen moest in z'n eigen vak blijven. 's Nachts mocht dat wel. Waarom zou dat zijn, denk je?

Herkomst afbeelding:
Stichting Het Verscholen Dorp

Vraag 3 Stel dat jij in vak 1 zit en je vriendje of vriendinnetje zit in vak 4. Zou je dan toch stiekem de brandgang oversteken om samen te spelen? Leg je antwoord uit.

vraag 4 Er waren nog meer regels. Overdag mocht je geen vuur maken. Je mocht niet schreeuwen of hardop lachen. Je kon niet rondrennen en wilde spelletjes doen. Aan welke regels zou jij je het minst makkelijk kunnen houden? Leg je antwoord uit.

Klaar? Ga terug naar het centrale punt. Hier krijg je een nieuwe opdrachtkaart.

Opdrachtkaart 11 – Het verzet

Zoek deze afbeelding.

Beantwoord dan de vragen.

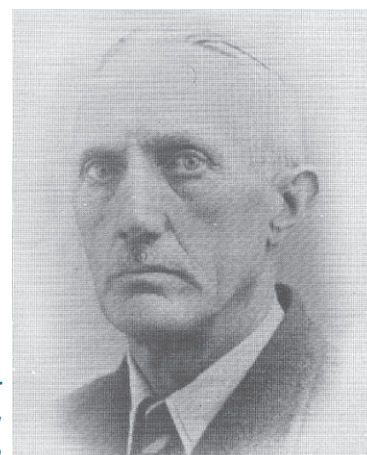

Herkomst foto: eigen foto

In het luisterfragment hoorde je al over een aantal mensen uit het verzet zoals opa Bakker, tante Cor en de 'Boem'. Maar het verzet op de Veluwe was veel groter. Om het kamp in stand te houden was heel veel organisatie nodig. Mensen die met gevaar voor eigen leven het leven van anderen probeerden veilig te stellen.

- vraag 1** Vooral joden waren niet veilig tijdens de Duitse bezetting van Nederland. Daarom was het belangrijk dat zij een veilige plek vonden om onder te duiken. Dat werd vaak geregeld door mensen van het verzet. Weet je nog wat het verzet is? Leg uit.
- vraag 2** Joden werden door de Duitsers opgepakt. Wie waren er nog meer niet veilig en moesten onderduiken?
- vraag 3** Wat zou er met ze gebeuren als ze niet konden onderduiken?
- vraag 4** Je kunt je voorstellen dat de joden heel erg blij waren met de mensen uit het verzet. Om de mensen uit deze regio te bedanken hebben de joden deze steen laten plaatsen. Het is een gedenksteen. Yad Vashem betekent gedenkteken. Er staan veel namen op deze steen. Meer dan je hebt gehoord in het luisterfragment. Noem minimaal vijf dingen die deze mensen hebben gedaan om de onderduikers te beschermen.

Klaar? Ga terug naar het centrale punt. Hier krijg je een nieuwe opdrachtkaart.

Opa Bakker

*Herkomst foto: Stichting
Het Verscholen Dorp*

Opdrachtkaart 12 – Piloten in het kamp

In het kamp werden ook Engelse en Amerikaanse piloten ondergebracht. Zij hadden zichzelf gered door met een parachute uit hun neerstortende vliegtuigen te springen. In het zicht van de Duitsers maar ook van de verzetsleden. Als de Duitsers de parachutisten zouden vinden, zouden ze opgepakt worden. De dorpingen en verzetsmensen handelden snel. Ze pikten de parachutisten op en wisten ze zo snel mogelijk te verstoppen. Via het verzet kwamen ze in het Pas Op-kamp terecht. Ook Engelse piloten en soldaten die ergens anders in de regio verzeild waren geraakt waren welkom in het kamp.

Je kunt je voorstellen dat de komst van piloten een hele belevenis was voor de kampbewoners. Zij hadden vaak nog nooit Engelsen of Amerikanen gesproken, nu zaten ze samen in een kamp. Met verbazing luisterden de kampbewoners naar de verhalen van de piloten. De komst van de piloten maakte een eind aan de lange dagen en de verveling van de kampbewoners. De jongeren in het kamp vonden het heel interessant om de piloten te ontmoeten. De piloten waren vaak ook jonge mannen. Eén van de hutten werd een gezellige ontmoetingsplek. Er werd veel gepraat, gelachen en gezongen.

vraag 1 De komst van de piloten zorgde voor wat onrust in het kamp. De kampbewoners leefden volgens strenge regels. Er mocht geen lawaai gemaakt worden en de brandgangen mochten overdag niet overgestoken worden. De piloten hielden gingen niet zo nauw om met die regels. Het gezang was tot op een halve kilometer in de bossen te horen. Wat denk je dat de kampbewoners daar van vonden? Leg uit?

vraag 2 De piloten kwamen uit een ander land, uit een andere cultuur, met andere opvattingen. Waar denk je dat dit toe leidde?

vraag 3 Waarom trokken de piloten zich niet zoveel aan van de strenge regels die golden in het Pas Op-kamp?

Klaar? Ga terug naar het centrale punt. Hier krijg je een nieuwe opdrachtkaart.

Opdrachtkaart 13 – De ontdekking

Op zondag 29 oktober 1944 werd het Pas Op-kamp ontdekt. Twee soldaten liepen tegen het vallen van de avond in het bos. Ze hoorden mensen hout zagen. Toen ze op onderzoek uitgingen zagen ze een jongen, Eddy, met twee emmers water. "Voordat ik iets kon zeggen had ik een geweer in mijn borstkas en op mijn rug!" vertelde Eddy later.

Toen ging alles heel snel: de mannen schoten in de lucht en schreeuwden dat de houthakkers tevoorschijn moesten komen. De soldaten gingen versterking halen in Vierhouten. De onderduikers in het kamp hadden de schoten gehoord en vluchtten in paniek het donkere, koude bos in. Waar moesten ze naar toe? Velen dwaalden uren door de bossen en konden zichzelf in veiligheid brengen.

vraag 1 Bekijk de tekening. Eddy was zestien toen dit gebeurde. Het was een hele spannende ervaring voor hem. Toch hield hij z'n hoofd koel en zorgde ervoor dat de soldaten als waarschuwing in de lucht schoten. De soldaten dachten op die manier de houthakkers bang te maken. Ze wisten niet dat er een verscholen dorp lag en dat de bewoners de schoten hoorden. Wat was het voordeel van die schoten?

Herkomst foto: Stichting Het Verscholen Dorp

Johnny Meijers.
Herkomst foto:
Stichting Het
Verscholen Dorp

Acht onderduikers werden gevonden die nacht. Ze werden allemaal gedood. De jongen die je op de foto ziet was er ook bij. Dit is Johnny Meijers, hij was nog maar 6 jaar oud.

vraag 2 Op de plek waar zes van de acht onderduikers gedood werden, liggen nu twee gedenksteden. Dit is een herinnering aan toen. En het is een teken van respect voor de mensen die het niet overleefden. Maar het monument is ook een waarschuwing voor de toekomst. Wat wordt er met dat laatste bedoeld?

De antwoorden

Opdrachtkaart 1 – Eten

- vraag 1 Boodschappen die je in een week nodig hebt: brood, melk, kaas, aardappelen, groenten, vlees en fruit. Maar geen luxe producten zoals snoep.
- vraag 2 Er moesten bonkaarten geregeld worden, de boodschappen moesten gehaald worden in het dorp en bij de boeren, de boodschappen moesten verdeeld worden en naar de hutten gebracht worden.
- vraag 3 Hoe minder mensen van het kamp wisten, hoe beter. Als meer mensen er van wisten, werd de kans ook groter dat iemand zich zou verspreken of z'n mond niet kon houden. Je wist in die tijd niet precies wie je 100% kon vertrouwen en wie niet.

Opdrachtkaart 2 – Water

- vraag 1 Ze hingen een lap stof aan het hek om de kampbewoners te waarschuwen als er gevaar dreigde of als familie Vos bezoek had.
- vraag 2 Het was gevaarlijk dat de familie Vos meehielp. Tijdens de Duitse bezetting mocht je joden en andere onderduikers niet helpen, dat was strafbaar. Door ze toch te helpen, liep je zelf ook gevaar.
- vraag 3 Zo min mogelijk mensen mochten van het kamp weten. Je wist in die tijd niet precies wie je 100% kon vertrouwen en wie niet. Zelfs van je beste vrienden wist je dat niet zeker. Bovendien wilde je ze niet medeplichtig maken.
- vraag 4 Er was geen douche in de hutten aanwezig. Wassen deed je met water uit een emmer.

Opdrachtkaart 3 – Warmte en comfort

- vraag 1 Wat vonden de leerlingen van de temperatuur in de hut?
- vraag 2 De winter was het zwaarst. Het was erg koud in de hut want er mocht niet gestookt worden.
- vraag 3 Er mocht overdag geen vuur gestookt worden omdat de rook boven de bomen te zien zou zijn.
- vraag 4 Als er sneeuw lag mocht je niet naar buiten. Want dan liet je sporen in de sneeuw achter en dat zou het kamp kunnen verraden.
- vraag 5 Het is niet alleen koud in de hut, maar het ruikt muff en het is erg donker.
- vraag 6 Zouden de leerlingen hier weken en maanden kunnen zitten? Wat zouden ze daar van vinden? Bespreek de antwoorden.
- vraag 7 Wat zouden de leerlingen doen als ze hier zouden zitten? Bespreek de antwoorden.

Opdrachtkaart 4 – Medische zorg

- vraag 1** De chauffeur vermoedde wel dat er iets niet klopte en dat hij een onderduiker had geholpen. Dat was een hele gevaarlijke klus, ze hadden aangehouden kunnen worden en dan was hij ook schuldig. Ondanks te gevaren hielp hij. Als hij dat niet had gedaan, was de vrouw gestorven. Het was een daad die niet in geld is uit te drukken.
- vraag 2** Dat deed ze om minder op te vallen en geloofwaardig over te komen.
- vraag 3** Bespreek de antwoorden van de leerlingen.
- vraag 4** Als dank voor de hulp is de gedenksteen geplaatst.

Opdrachtkaart 5 – Vermaak

- vraag 1** Bespreek de antwoorden met de leerlingen.
- vraag 2** Bespreek de antwoorden met de leerlingen. De kinderen vermaakten zich met spelletjes zoals dammen. Ook kregen ze les van een student, ze leerden tekenen en schrijven. Meisjes lazen of kookten. En ze kregen gymles van een Duitse onderduiker.
- vraag 3** Bespreek de antwoorden met de leerlingen. Hebben zij ook zelfgemaakt speelgoed?

Opdrachtkaart 6 – 9 Hutten

- vraag 1** Bespreek de antwoorden met de leerlingen. Bijvoorbeeld: het is er donker, koud, klein of klam. Het ruik er vies of muf.
- vraag 2** Vinden de leerlingen het een fijne ruimte? Bespreek hun antwoorden.
- vraag 3** a. $81 \div 9 = 9$ onderduikers per hut.
b. Wat vinden leerlingen daar van? En waarom?
- vraag 4** Een hut is ongeveer 5 meter lang en 5,5 meter breed. $5 \times 5,5 = 27,5$ vierkante meter.
- Vraag 5** a. Als de hut door 9 gedeeld moest worden had een persoon ongeveer 3 vierkante meter voor zichzelf. Laat in de klas zien hoeveel dat is (1,5 meter bij 2 meter).
b. Wat vinden de leerlingen daarvan?
- vraag 6** Kaarten konden zoek raken, of iemand anders zou ze per ongeluk kunnen zien. Als dat zou gebeuren zou het kamp ontdekt en verraden kunnen worden.
- vraag 7** De hut was vroeger bedekt met hooi. Dat isoleerde nog beter, daardoor was het wat warmer binnen.

Opdrachtkaart 7 – Bijna ontdekt

- vraag 1 Wat vinden de leerlingen er van dat de man de regels overtrad?
- vraag 2 Antwoord b: De man deed dat om aan de wereld te kunnen laten zien wat zich op deze plek afgespeeld heeft.
- vraag 3 Er mocht niet gefotografeerd worden in het kamp en er mocht niets over geschreven worden.
- vraag 4 Dan zouden de Duitsers de bewoners en de organisatie van het kamp oppakken.

Opdrachtkaart 8 – Zonder ouders...

- vraag 1 Bespreek wat de leerlingen van het verhaal van Herman vinden.
- vraag 2 Zijn ouders waren er niet bij omdat ze ergens anders zaten ondergedoken.
- vraag 3 Emoties zouden kunnen zijn: angst, eenzaamheid, verdriet, spanning.

Opdrachtkaart 9 – Ruzies en conflicten

- vraag 1 Er zaten veel verschillende mensen heel dicht bij elkaar. Ze konden niet veel doen, ze hadden weinig bewegingsvrijheid en dan krijg je irritaties, meningsverschillen, ruzies etc.
- vraag 2 Ruziemaken gaat vaak samen met stemverheffingen en dat lawaai zou het kamp kunnen verraden.
- vraag 3 De kat van Jetty maakte veel geluid. En het geluid hoorde ook niet thuis in de bossen. Als anderen het zouden horen zou het zeker opvallen. Dan zou het kamp ontdekt kunnen worden. Wat vinden de leerlingen van het besluit? Bespreek de antwoorden.

Opdrachtkaart 10 - Kampregels

- vraag 1 Welke regels gelden er op school?
- vraag 2 Je kunt vanaf het pad de hele brandgang overzien. Als er toevallig iemand zou lopen en een onderduiker zou oversteken zou die zeker gezien worden.
- vraag 3 Bespreek wat de leerlingen hier geantwoord hebben.
- vraag 4 Bespreek de antwoorden van de leerlingen.

Opdrachtkaart 11 – Het verzet

- vraag 1 Het verzet werd ook wel de ondergrondse genoemd. Zij hielpen stiekem de mensen die moesten onderduiken. Ze regelden eten, voedselbonnen, papieren, transport en veilige plekken om onder te duiken.
- vraag 2 Zigeuners en mannen die niet in dienst wilden, waren ook niet veilig in de oorlog.
- vraag 3 Ze zouden opgepakt worden en daar concentratie- of werkkampen worden gebracht. Veel joden hebben het niet overleefd, zij werden in de kampen gedood.
- vraag 4 Al die mensen die op de steen staan hebben een bijdrage geleverd. Ze zorgden voor een veilige plek om te slapen, voor eten en water, voor transport en ze zorgden voor de gezondheid van de kampbewoners.

Opdrachtkaart 12 – Piloten in het kamp

- vraag 1** De kampbewoners waren enerzijds blij met de komst van de piloten. Anderzijds vonden ze het niet fijn dat ze de rust en order enigszins verstoorden. De onderduikers waren bang dat ze door het rumoer van de piloten ontdekt zouden worden.
- vraag 2** Dat leidde soms tot conflicten, meningsverschillen of kleine ruzietjes.
- Vraag 3** De piloten waren een hele andere levensstijl gewend. Ze leefden constant onder druk en in spanning. Ze konden niet zoals de onderduikers stil zijn en binnenblijven. De piloten wilden bewegen, buiten zijn. Ze waren onrustig, ingesteld op gevaar en gevechten. Het lot van de piloten bij een eventuele ontdekking was ook anders; zij zouden krijgsgevangen gemaakt worden en de oorlog waarschijnlijk overleven. De joden zouden bij ontdekking naar een concentratiekamp gaan.

Opdrachtkaart 13 – De ontdekking

- vraag 1** De mensen in het Pas Op-kamp hoorden de schoten. Omdat de soldaten niet meteen op onderzoek uitgingen, maar versterking gingen halen, hadden de onderduikers tijd om te vluchten. Als de soldaten meteen waren gaan kijken, was het misschien heel anders afgelopen.
- vraag 2** Het monument herinnert ons aan dat wat er is gebeurd. En het wijst ons erop dat het nooit meer mag gebeuren.

Artikelen:

- Het Verscholen Dorp. Verzet en onderduikers op de Veluwe / Door: A. Visser / Wezep: Bredewold, 1984 (2007 7e herziene druk).
- Het Verborgten Dorp. Ondergronds op de Veluwe 1943-1944 / Door: Jeroen Thijssen / Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2005.

Internet:

- canon van Nederland
- www.wikipedia.nl
- www.februaristaking.nl
- <http://www.geheugenvanplanzuid.nl/tijdtijn/razzia's2.htm>

Beeldmateriaal:

- Stichting Het Verscholen Dorp
- Maud Heldens

Overig:

- Dilemmatest – Anno

Met dank aan:

- Stichting Het Verscholen Dorp
- Wybo Boersma

Dit is een uitgave van:

Stichting Liberation Route Europe

Postbus 156

6660 AD Elst

www.liberationroute.nl

Ontwikkeling en samenstelling:

EDU-ART:

Maud Heldens

Sjanne Emans

Janneke Bonekamp

Ben Bregman

Elsebeth Hoeven

Vormgeving:

Giesbers Communicatiegroep, Velp

Met medewerking van:

Gelders Overijssels Bureau voor Toerisme

Regionaal Bureau voor Toerisme Arnhem Nijmegen

Veluws Bureau voor Toerisme

Airborne Museum 'Hartenstein'

Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945

EDU-ART

Zeelandsingel 40

6845 BH Arnhem

Postbus 301000

6803 AC Arnhem

www.edu-art.eu

De Liberation Route is mede mogelijk gemaakt door bijdragen

van de Provincie Gelderland en de Provincie Noord-Brabant, de Provincie

Utrecht en Noord-Limburg.

